

در حواشی دیوان کاتبی نیشابوری

مهدی نمازی*

۲۱۳ در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود.

۲. نسخه متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی.

۳. نسخه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۴۵۸۶.

۴. نسخه دیگری از کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۵۴۸۵.

۵. نسخه سوم کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۳۹۴۹.

۶. نسخه کتابخانه ملی ایران، بخش نسخه‌های خطی به شماره ۴۹۰.

۷. «مجموعه‌ای که از جمله نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی است و دیوان کاتبی در حواشی آن آمده است به شماره ۵۳۰۷.

نگارنده این سطور چندی پیش به دقتی هرچه تمام‌تر دیوان کاتبی را از نظر گذراند و در حین مطالعه این اثر گرانقدر به موارد اغلاطی برخورد و تک‌تک آن‌ها را در حاشیه کتاب یادداشت کرد و حاصل آن یادداشت‌ها مقاله‌ای است که در پیش چشم دارید.

امید است که با رفع این کاستی‌ها، در چاپ‌های بعدی، دیوان این شاعر گران‌قدر به صورتی منقح‌تر در دسترس خوانندگان و علاقه‌مندان قرار گیرد. لازم به ذکر است که چون گاهی تشخیص اشتباهات چاپی از غیر چاپی مشکل می‌نمود آن‌ها را تفکیک نکرده و همه را یک‌جا ذکر کرده‌ام.^۴

دیوان کاتبی نیشابوری (ترشیزی)، تصحیح دکتر تقی وحیدیان کامیار؛ سعید خومحمدی خیرآبادی و مجتبی جوادینیا؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول ۱۳۸۲.

محمد بن عبدالله کاتبی نیشابوری (ترشیزی) شاعر نادره‌گوی نیمه اول قرن نهم هجری است. وی اهل قریه طرُق راوش در نزدیکی ترشیز (کاشمر فعلی) بوده است که در مسیر راه نیشابور و کاشمر قرار دارد لیکن خود را نیشابوری می‌داند:

همچو عطار از گلستان نیشابورم ولی
خار صحرای نیشابورم من و عطار گل^۱

کاتبی در ابتدای حال به نیشابور آمد و نزد سیمی (خطاط و شاعر) تعلیم گرفت. در شاعری و خوشنویسی مهارتی یافت و به سبب همین مهارت در خوشنویسی تخلص کاتبی را برگزید.^۲

کاتبی شاعر نادره‌پرداز روزگار خود است و اعم تذکره‌نویسان وی را شاعری میدع و حتی بی‌نظیر دانسته‌اند اما متأسفانه در روزگار ما ناشناخته مانده^۳ بود تا این که چند سالی پیش دکتر تقی وحیدیان کامیار با همکاری دو تن از دانشجویان خویش دیوان غزلیات وی را تصحیح و چاپ کرد. ایشان همچنین در صدد چاپ دیگر آثار وی نیز هستند که امید است در این راه توفیق رفیقشان باشد.

به تصریح مصححان محترم در تصحیح دیوان کاتبی از هفت نسخه استفاده شده است به این قرار:

۱. نسخه مرحوم محمود فرخ خراسانی که با شماره ثبت

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی.

۱. کاتبی ترشیزی، محمد بن عبدالله، ۱۳۸۲. دیوان، به تصحیح تقی وحیدیان کامیار؛ سعید خومحمدی خیرآبادی و مجتبی جوادینیا، چاپ اول، ص ۷.

۲. همان.

۳. همان، ص ۸.

۴. لازم به یادآوری است که به دلیل جلوگیری از زیاد شدن حجم مطلب بسیاری از اشتباهات مطبعی را حذف کرده‌ام که در صورت نیاز آن‌ها را در اختیار مصححین محترم قرار خواهم داد.

دوره دوم، سال ششم، شماره پنجم و ششم، آذر - اسفندماه ۱۳۹۱

غزل ۶. بیت پایانی

کاتبی صبر در عدم پنهانست
جانب او فرست زود مرا

– به تصریح مصحح محترم در یکی از نسخه‌ها، به جای «پنهانست»، «تنهاست» آمده که با توجه به وزن و تناسب بیشتر معنی همان ضبط مناسب است:

کاتبی صبر در عدم تنهاست
جانب او فرست زود مرا

غزل ۲۰. بیت ۴

اشک من سر سرخ است و رویم زرد تا رفتی ز چشم
از سفر کردن بسی سیم و زر آوردی مرا

– در مصراع اول «سر» زائد است و در وزن و معنی خلل وارد می‌کند.

غزل ۴۲. بیت ۲

خندنگ غمزه و سوز غم تو می‌طلبم
به دیده‌های پر از خون و سینه‌های کباب

– به تصریح مصحح محترم، در نسخهٔ اساس، فعل مصراع نخست «می‌طلبم» بوده که با توجه به نسخه‌های دیگر تصحیح شده، اما با توجه به جمع بودن «دیده‌ها» و «سینه‌ها» در مصراع دوم، همان ضبط نسخهٔ اساس صحیح‌تر است و تغییر آن وجهی ندارد.

غزل ۴۵. بیت ۵

چو خم ز باده چنان که دورم ار شکند
ز پاره‌های تنم بشنوند بوی شراب

– در مصراع اول وزن و معنی مختل است و به جای «چنان»، «چنانم» صحیح است:

چو خم ز باده چنانم که دورم ار شکند
ز پاره‌های تنم بشنوند بوی شراب

غزل ۵۵. بیت ۲

گنج مراد را خط خوبان بود طلسم
وین گنج‌نامه‌ای که هیچ ازدها نیافت

– وزن مصراع دوم اشکال دارد، صحیح آن چنین است:

وین گنج‌نامه‌ای است که هیچ ازدها نیافت
غزل ۵۷. بیت پایانی

ای کاتبی ار طاقت دستان غمت نیست
در عرصهٔ مردی به ازین رسمیتی نیست

– در مصراع دوم خطای قافیه و وزن پیش آمده و صحیح بیت چنین است:

ای کاتبی ار طاقت دستان غمت نیست
در عرصهٔ مردی به ازین رستمیتی نیست

غزل ۷۶. بیت ۲

در پاش میرم ار چه گویند
در سایهٔ سرو خواب خوش نیست

– به تصریح مصحح محترم برخی نسخ در مصراع نخست به جای «میرم»، «بمیرم» آورده‌اند که به ضرورت وزن همان صحیح است و می‌بایست وارد متن می‌شود:

در پاش بمیرم ار چه گویند
در سایهٔ سرو خواب خوش نیست

غزل ۱۰۴. بیت ۳

ای ماه مرا دیدن روی تو تمنّاست
گفتم سخن مهر دل خویش تمامت

– به تصریح مصحح محترم، نسخهٔ اساس به جای «تمنّاست» در مصراع اول «تمام است» آورده که نه تنها اشتباه نیست بلکه، با توجه به قافیهٔ بیت، زیاتر هم هست و تغییر آن وجهی ندارد.

غزل ۱۰۵. بیت ۵

ز عشق پند دهد واعظ و تو دل سیری
ندانم این چه افسانه است و این چه افسون است

– در وزن بیت خلل است و به جای «افسانه» در مصراع دوم «فسانه» صحیح است.

غزل ۱۰۷. بیت پایانی

کاتبی مویش چو دیدی از غلوی غم پیچ
شب درآمد بعد از این هنگامه بر خواهد شکست

– در وزن و معنای مصراع نخست خلل است که حاصل بدخوانی مصحح محترم است.

غزل ۱۱۵. بیت ۲

ز تاب گریه و آه و دمامم دیشب
روان شد آب به رود، آتش از زمین برخاست

– در مصراع نخست «و» عطف بین «آه» و «دمادم» زائد است و صحیح بیت چنین است:

ز تاب گریه و آه دمامم دیشب
روان شد آب به رود، آتش از زمین برخاست

غزل ۱۱۷. بیت ۶

هر شبی بر جگر هزاران داغ است
عجب ای آه جگرسوز که تأثیر تو نیست
– وزن مصراع نخست اشکال دارد، صحیح مصراع ظاهراً
چنین است:

هر شبی بر جگر خسته هزاران داغ است
غزل ۱۲۳. بیت نخست

غیر اوصاف خدنگ تو که جان راست علاج
هر چند گویند مرا راست نیاید به مزاج
– وزن و معنای مصراع دوم بیت مختل است، صحیح آن
چنین است:

هر چه گویند مرا راست نیاید به مزاج
غزل ۱۳۴. بیت پایانی

گفتمش پوشیده رخ مگذر ز آه کاتبی
گفت هر جا باد باشد، شمع را پنهان برند
– به تصریح مصحح محترم، در نسخهٔ اساس، «پوشیده رخ
مگذار» بوده که براساس نسخه‌های دیگر اصلاح شده است.
لازم به توضیح است که، اگر «رخ» را مفعول فرض کنیم،
ضبط نسخهٔ اساس نه تنها اشکالی ندارد که با توجه به مصراع
دوم که می‌گوید «شمع را پنهان برند» مناسب‌تر هم می‌نماید
و تغییر آن ابداً وجهی ندارد.

غزل ۱۳۷. بیت ۴

آنچه آهوست که در دشت جنون شیردلان
خویش را جمله شکار سگ او می‌گیرند
– بیت استفهامی است بنابراین در مصراع نخست «آن چه
آهوست» صحیح است نه «آنچه آهوست».

غزل ۱۴۴. بیت نخست

وسيله مژده مهری ز مهرخویی چند
فلک رساند سلامی ز ماهرویی چند
– ضبط مصراع نخست اشکال دارد و فاقد معناست و صحیح
آن چنین است:

رسید مژده مهری ز مهرخویی چند
غزل ۱۴۷. بیت ۳

ای دل بهر سرای جهان را که دوزخی است
تا در بهشت بهر تو قصری بنا کنند
– در مصراع نخست «بهر» وجهی ندارد و به معنای بیت صدمه

زده است، ظاهراً به جای آن، «بهل» صحیح است و بیت چنین
است:

ای دل بهل سرای جهان را که دوزخی است
تا در بهشت بهر تو قصری بنا کنند
غزل ۱۶۶. بیت پایانی

کاتبی نظم تر و آب و دامن پاک
همه از رهگذر دیده گریان دارد
– در وزن مصراع نخست خلل است و واژه‌ای از مصراع جا
افتاده که ظاهراً صفت آب است.

غزل ۱۶۸. بیت پایانی

رو کاتبی ایمن شو یعنی ز گمان باز آ
سیمرغ دل عارف در قاف تعیین باشد
– وزن و معنای مصراع دوم مختل است و، به جای «تعیین»،
«یقین» صحیح است:

سیمرغ دل عارف در قاف یقین باشد
غزل ۲۱۰. بیت ۳

سوختم زین دل صدپاره که هر روز ز نو
پنجه در پنجه زرین کمری اندازد
– به تصریح مصحح محترم، در مصراع نخست، نسخهٔ اساس
به جای «هر روز ز نو»، «هر ذره از نو» آورده و مصحح آن را
با توجه به نسخه‌های دیگر تغییر داده است؛ در صورتی که
نه تنها ضبط نسخهٔ اساس فاقد اشکال است و وجهی در تغییر
آن نیست، بلکه با توجه به مصراع دوم مناسب‌تر هم هست:

سوختم زین دل صدپاره که هر ذره از نو
پنجه در پنجه زرین کمری اندازد
غزل ۲۴۵. بیت ۳

مگر ایمن دل او باشد ز تیر غمزه فتان
مگر هم او کشد از ناوک‌اندازان کمان خود
– ضبط مصراع نخست اشکال دارد و وزن آن مختل است؛
شاید صحیح آن چنین باشد:

مگر ایمن دل او شد ز تیر غمزه فتان
مگر هم او کشد از ناوک‌اندازان کمان خود
غزل ۲۵۰. بیت ۲

گر چه دست رسول همه، آن روز بیاد
که میان من و او حاجت قاصد باشد

کام مستان چیست لب‌های شراب‌آلود تو
دوست بیدار مردم چشم خواب‌آلود تو

***

گر به مهرم خوانی و گاه از نظر رانی به قهر
تا چه خواهد کرد این لطف عذاب‌آلود تو
– خطای چایی در دو بیت مذکور موجب خلل در وزن و معنی
شده و در مصراع دوم از بیت اول «دولت بیدار» به جای «دوست
بیدار» و در مصراع اول از بیت دوم «گه به مهرم خوانی ...» به
جای «گر به مهرم خوانی ...» صحیح است.

غزل ۴۰۶. بیت ۳ و ۵ و پایانی

برسد چارسوی تو بهر نظری
خاک شد دایره صد گوشه‌نشین از هر سو

***

در چمن پرده براندازد و چو گل بر سر شاخ
بلبلی کشته و آویخته بین از هر سو

***

کاتبی گه بر سر ره فتدت گه به قدم
هیچ مست نیفتاد چنین از هر سو

– وزن و معنای بیت اول مختل است و متأسفانه صحیح آن
را در نیافتیم؛ در مصراع اول از بیت دوم، به تصریح مصحح
محترم، نسخه‌های دیگر، به جای «پرده براندازد»، که در وزن
و معنی خلل ایجاد کرده، «پرده برانداز» آورده‌اند که صحیح‌تر
است و مناسب می‌بود که همان ضبط ترجیح داده شود؛ و
سرانجام وزن مصراع دوم از بیت پایانی مختل و ظاهراً صورت
صحیح آن چنین است:

کاتبی گه به سر ره فتدت گه به قدم
هیچ کس مست نیفتاد چنین از هر سو

غزل ۴۰۹. بیت پایانی

بیم از سگ آن در مکن کز مهرورزی کاتبی
چون شیرمردان باش اگر دل در غزالی بسته‌ای
– در ضبط مصراع نخست بیت اشکال چایی راه یافته و صورت
صحیح آن چنین است:

بیم از سگ آن در مکن گر مهرورزی کاتبی
چون شیرمردان باش اگر دل در غزالی بسته‌ای

غزل ۴۱۴. بیت نخست و ۳

دل در درون سینه‌ام مستی است در میخانه‌ای
جان در دلم دیوانه‌ای در گوشه‌ای ویرانه‌ای

***

رفتی سوی شهر عدم این صبر و من هم می‌روم
بهر من آن جا چون رسی بنیاد افکن خانه‌ای
– در مصراع دوم از بیت نخست، به جای «گوشه‌ای»، «گوشه»
صحیح است و در مصراع اول از بیت بعد، به جای «این صبر»،
«ای صبر».

غزل ۴۱۷. بیت پایانی

کاتبی گویند نرگس را به چشمش نسبتی است
دیدۀ نرگس بسی، کو چشم او را کو مژه
– وزن مصراع دوم مختل است و، به تصریح مصحح محترم،
در یکی از نسخه‌ها، به جای «دیده»، در این مصراع «دیده‌ام»
آمده که، هم از نظر وزن و هم از لحاظ معنا، مناسب‌تر است و
بهتر می‌بود که همان ضبط وارد متن شود:

کاتبی گویند نرگس را به چشمش نسبتی است
دیده‌ام نرگس بسی، کو چشم او را کو مژه

غزل ۴۱۸. بیت ۱ و ۲

مارا به سخن بی قدمان کی برد از راه
رفتیم به میخانه توکلت علی‌الله
با مست مگوئید که میخانه گشادند
بسیار کمی جان دهد از شادی ناگاه
– در مصراع اول از بیت نخست اشکال چایی موجب خلل در
معنا شده و حرف اضافه «به» زائد است و در مصراع دوم از بیت
دوم «بسیار کسی» به جای «بسیار کمی» صحیح است.

ما را سخن بی‌قدمان کی برد از راه
رفتیم به میخانه توکلت علی‌الله
با مست مگوئید که میخانه گشادند
بسیار کسی جان دهد از شادی ناگاه

غزل ۴۱۹. بیت ۱ و ۵

می‌سر چون نشد بر پایت ای سرو روان بوسه
ز پایت هر کجا دیده نشان، دادم بران بوسه

***

اگر خواهی ستادن جان و دان بوسه عاشق را
روان اولی است دادن جان و بستان روان بوسه

– در هر دو بیت بدخوانی مصحح محترم موجب خلل در وزن و معنای ابیات شده و در مصراع دوم از بیت نخست «دیدم نشان»، به جای «دیده نشان»، صحیح است و در مصراع اول از بیت بعد «دادن بوسه» به جای «دان بوسه» و اما در مصراع دوم از بیت دوم، به تصریح مصحح محترم، در یکی از نسخه‌بدل‌ها، به جای «بستان»، «بستادن» آمده که، با توجه به معنا و وزن، همان صحیح است و مناسب‌تر می‌بود که همان ضبط وارد متن شود:

می‌سر چون نشد بر پایت ای سرو روان بوسه
ز پایت هر کجا دیدم نشان، دادم بر آن بوسه
***

اگر خواهی ستادن جان و دادن بوسه عاشق را
روان اولی است دادن جان و بستادن روان بوسه
غزل ۴۲۴. بیت نخست

بتان شهر مسیحا دمنده کشته بسی
چه حالت است که کسی را نمی‌رسد نفسی
– خطای چاپی موجب خلل در بیت شده و صحیح آن چنین است:

بتان شهر مسیح‌ادمند و کشته بسی
چه حالت است که کس را نمی‌رسد نفسی
غزل ۴۳۴. بیت ۶

در چمن با سرو قدت لاف می‌زد شد از آن
پایمال جمله مرغان سر سرو سهی
– معنای مصراع دوم مختل است و شایسته می‌بود که مصحح محترم همان ضبط نسخه‌بدل را ترجیح می‌داد:

در چمن با سرو قدت لاف می‌زد شد از آن
پایمال جمله مرغان چمن سرو سهی
غزل ۴۴۰. بیت ۶ و ۷

گذشتی از دو جهان ای دل به دو رسیدی

کجاست کعبه مقصود و تو هنوز کجایی
بیر خنجر چون آب حلق کاتبی اما
نویس بر کفن او به خون که کشته مایی
– در ضبط مصراع‌های اول هر دو بیت خلل رخ داده که موجب اشکال در وزن و معنای ابیات شده است؛ صورت صحیح ابیات چنین است:

گذشتی از دو جهان ای دل و بدو نرسیدی
کجاست کعبه مقصود و تو هنوز کجایی
بیر به خنجر چون آب حلق کاتبی اما
نویس بر کفن او به خون که کشته مایی
غزل ۴۴۳. بیت پایانی

کاتبی یکدم بمیر گر کشد خود را چو شمع
گر نشیند بی چراغ عارضش در خلوتی
– ضبط مصراع اول اشکال دارد و مناسب می‌بود که مصحح محترم همان ضبط نسخه‌بدل‌ها را وارد متن کند؛ به نظر می‌رسد که صورت صحیح بیت چنین باشد:

کاتبی در دم بمیرد یا کشد خود را چو شمع
گر نشیند بی چراغ عارضش در خلوتی
غزل ۴۴۵. بیت ۱ و ۵

هزار رحمت حق بر روان آن مردی
که هست در دلش از داغ عشقی دردی
***

درین جهان و آن بی نیاز و بیزارست
زهر که نیست گرفتار نازپروردی
– خطای چاپی در مصراع دوم از بیت اول وزن بیت را دچار خلل کرده و «عاشقی» به جای «عشقی» صحیح است.
همچنین وزن و معنای بیت بعد مختل است و متأسفانه صورت صحیح آن را در نیافتیم.

